

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/RUSUH Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

June/Haziran 2023, 3 (1): 24-44

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Kur'ân'da Fiziki ve Rûhî Rahatsızlıklar İçin Kullanılan Kavramlar

Concepts That Using for Mental and Body Disorder in The Quran

İdris Sami Sümer

Dr. Öğr. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat Ana Bilim Dalı

Lecturer, Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Qur'an Reading and Recitation Science

Kırşehir, Turkey

sami-sumer75@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9409-564X>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 28.04.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 21.6.2023

Yayın Tarihi/Published: 29.6.2023

Cilt/Volume: 3

Sayı/Issue: 1

Sayfa/Pages: 24-44

Atıf/Cite as: Sümer, İdris Sami. "Kur'ân'da Fiziki ve Ruhî Rahatsızlıklar İçin Kullanılan Kavramlar [Concepts That Using for Mental and Body Disorder in The Quran]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi - Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 3/1 (Haziran 2023):24-44

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2023 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

KUR'ÂN'DA FİZİKİ VE RÛHÎ RAHATSIZLIKLAR İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR**Öz**

Hastalık olgusu, yaşı, konumu ve imkanları ne olursa olsun hemen herkesin hayatında karşı karşıya kaldığı bir gerçekliktir. Madde ve manadan oluşan insan, ömrü hayatında çeşitli fiziki veya ruhî rahatsızlıklara maruz kalabilmektedir. Kur'ân'ı-Kerîm, birey ve toplumla ilgili birçok temel meseleye işaret ettiği gibi çeşitli vesilelerle hastalık konusuna da temas etmiştir. Kur'ân, fiziki hastalıkları, genel olarak ibadetlerin yükümlülüğü, savaş hukuku ve özürülülerin özel halleri gibi hususlarda dile getirmiştir. Manevî ve duygusal rahatsızlıkları ise birey ve toplum ilişkileri bağlamında ifade etmiştir. Bu bağlamda inanç ve amelile ilgili bazı olumsuz durumlar, fizyolojik hastalık terimleri ile ifade edilerek bu yanlış inanç ve kötü davranışların insan benliğine ve toplumsal varlığa verdiği zararlara dikkat çekilmiştir. Günümüzde genel olarak stres kelimesi ile ifade edilen duygusal rahatsızlıklar ise Kur'ân terminolojisinde birçok kavramla ifade edilmiştir. Bu kavramlarla insanın iç dünyasında meydana gelen farklı sıkıntıların neden olduğu duygusal durumlara işaret edilmiş ve dua, istiğfar, tövbe gibi teselli ve tedavi yönleri de gösterilmiştir. Bu makalede Kur'ân'da fiziki, rûhî ve moral rahatsızlıklar için kullanılan genel kavramlar inceleme konusu yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Hastalık, Stres, Moral, Engelliler

CONCEPTS THAT USING FOR MENTAL AND BODY DISORDER IN THE QURAN**Abstract**

Illness is a reality that everyone practically experiences in their lives, regardless of age, location, or opportunity. Humans, who are made up of matter (body) and meaning (soul), can be subjected to a variety of physical and spiritual illnesses throughout their lives. The Qur'an not only addresses numerous fundamental concerns concerning the person and society, but it also addresses the subject of disease several times. The Qur'an has expressed physical illnesses in general, on issues such as the obligation of worship, the law of war, and the special conditions of the disabled. It described spiritual disturbances in the framework of interpersonal and societal relationships. In this sense, some negative cases about belief and action are expressed with physiological disease that is drawn attention to the damages in which is due to the fact that misconceptions about beliefs and bad behaviors personal and social being. Emotional disturbances, which are commonly represented with the word stress today, have been described with a variety of ideas in Qur'anic language. In terms of these concepts, emotional states caused by different troubles that is seen inner world of human beings are pointed out and also the way of treatment and consolation such as pray, forgiveness, repentance have shown. The terminology employed in the Qur'an for physical, spiritual, and moral diseases will be analyzed in this article.

Keywords: Illness, Qur'an, Stress, Morale, Disabled

Giriş

Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'a izafe edilen "Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" sözü, insan için sağlığın ne kadar büyük bir nimet olduğunu anlatan veciz bir deyiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'den rivayet edilen; "*İki şey vardır ki insanlar bunların değerini anlamada aldanmışlardır. Birincisi sağlık ikincisi boş vakittir*"¹ hadisi de sağlık nimetinin kıymetini ifade eden nebevî bir hatırlatmadır. Hem bir nimet hem de sorumluluk duygusu² olarak sağlık konusu oldukça önemli bir meseledir.

Hastalık ve sağlık konusundan son ilahi kitap Kur'ân-ı Kerîm'de de çeşitli vesilelerle bahsedilmiştir. Kur'ân hem fiziki hastalıklar hem de manevî veya moral rahatsızlıklar denilebilecek bazı özel duygu durumlarını da çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. Özellikle insan psikolojisi ve davranışlarıyla ilgili bazı duygusal rahatsızlıklar, anlam alanı zengin farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Fakat bu duygusal rahatsızlıklar tespit edebildiğimiz kadarı ile tıbbî zihinsel hastalıklar (delilik gibi) olmayıp genelde insanın iç dünyasındaki duygusal oluşumları ifade etmek için kullanılmıştır.

Kur'ân terminolojisinde fiziki rahatsızlıklar, genel olarak engelliler ve onların ibadet, savaş ve toplumsal sorumlulukları ile ilgili hususlarda dile getirilmiştir. Bununla birlikte fiziki engellilik hallerinin manevî engellilik durumları için de kullanıldığı olmuştur. Mesela savaşa katılma hususunda "*a'mâ'ya zorunluluk yoktur*"³ ifadesinde "a'mâ" olma durumunu gerçek anlamda kullanırken, "*kim bu dünyada kör ise ahirette de ködür*"⁴ ayetinde ise "a'mâ" kelimesi mecazen kullanılmış ve hakikate karşı inat eden kimseler eleştiri konusu yapılmıştır. Fakat Kur'ân'ın hiçbir ayetinde fiziki engellilik olumsuz anlamda dile getirilmemiştir. Bu çalışmada Kur'ân'ın hem fiziki hastalık ve engellilik olgusuna hem de duygusal sıkıntılara bakışı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Kur'ân'da Fiziki Hastalıklar İçin Kullanılan Kelimeler

Kur'ân-ı Kerîm'de hastalık durumunu ifade eden kavramları incelemeden önce, hastalığın ne olduğunu kısaca tanımlamak gerekmektedir. Çünkü hastalık kelimesi hem geçmişte hem de günümüzde anlam olarak çok geniş çerçevesi olan bir kavramdır. "Çoğu kişinin yaşamında en yaygın ve erken deneyimlerden biri"⁵ olan hastalık hali, "tıbbî açıdan öncelikle fizyopatolojik-organik süreçleri içeren ancak bununla sınırlı olmayan"⁶ bir durumu ifade eder. "Çoğu zaman hastalık mefhumundan bütün insanların benzer şeyi anladığı zannedilir fakat hastalığın tanımı toplumdan topluma, zamandan zamana ve çağdan çağa değişmektedir."⁷ Bununla birlikte

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâr'u Tavki'n-Necât, 1422), "Rikâk", 1.

² İsa Kanık, "İnsanın Sorumluluğu Bağlamında Kur'ân'da Nimet Kavramı", *Dini Araştırmalar* 22/55 (Haziran 2019), 236-237.

³ el-Fetih 48/17.

⁴ el-İsrâ 17/72.

⁵ Nazmiye Kocaman, "Hastaların Psikososyal Tepkilerini Etkileyen Faktörler", *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi* 11/1 (2010), 101.

⁶ Kocaman, "Psikososyal Faktörler", 101.

⁷ Nursen Bolsoy - Ümran Sevil, "Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi", *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi* 9/3 (2010), 78.

hastalık, “anormal bir durum olup bireyin, fiziksel, ruhsal, entelektüel ve sosyal fonksiyonlarını daha önceki haline göre azaltan ya da gittikçe tüketen” bir durum olarak tarif edilmiştir.⁸

Sağlık uzmanları tarafından yapılan bu tanımlarda görüldüğü gibi hastalığın mahiyeti üzerinde yapılan tanımlar, genel durum tespitinden ibaret görülmektedir. Her ne kadar hastalık hali ve algılaması zaman, kültür ve bireyin algılamasına göre değişiklik gösterse de fiziksel ve ruhsal anomaliler hastalık olarak tanımlanmıştır. Buna göre, “toplumsal ve kültürel farklılıklar gösteren hastalık ister sübjektif ister objektif anlamda olsun bireysel bazda, zihinsel, fiziksel, toplumsal düzeyde de uyumsuzluk veya dengesizlik ifade eden”⁹ bir durumdur. Şimdi Kur'ân'ı-Kerîm'de bedenî/fizikî hastalıklar için kullanılan kavramları inceleyelim.

1.1. Fizikî Hastalıklar İçin Kullanılan Kelimeler

Hayat kitabı Kur'ân-ı Kerîm, herhangi bir bilim dalına münhasır bir kitap olmamakla birlikte insan ve toplum hayatını ilgilendiren temel hiçbir konudan azade değildir. Bu sebeple birey ve toplum için kaçınılmaz bir realite olan hastalık olgusu da Kur'ân'ı-Kerîm'de çeşitli bağlamlarda gündeme getirilmiştir. Fizyolojik hastalıklar ve rahatsızlıklar, Kur'ân'ı-Kerîm'de bir realite olarak değerlendirilmiş ve hakkında bir suçun veya günahın cezası gibi hükümler verilmemiştir. Ayrıca bu tür hastalıkların tedavisi ile ilgili olarak da herhangi bir somut tıbbî öneride bulunulmamıştır. Fakat birey ve toplum hayatı için belirlediği genel ilkeler, sağlıklı ve zinde yaşamın ilkelerini de vermektedir denilebilir.¹⁰ Zira çok yemenin eleştirilmesi,¹¹ maddî ve manevî pisliklerden uzak durulması¹² gibi emir ve nehiylerin insan sağlığı için ne kadar önemli olduğu günümüzde daha anlaşılır hale gelmiştir. Kur'ân, fiziki hastalıkları veya engellilik durumlarını genel olarak sosyal hayatın düzenlenmesine dönük emir ve yasaklarında gündeme taşımıştır. Savaş, ibadet ve sosyal sorumluluk alanında hasta ve engelliler ile ilgili özel hükümler belirlemiş ve onlara avantaj sağlamıştır. Tespit edebildiğimiz kadar ile Kur'ân'ı Kerîm'de fizikî rahatsızlıklar ve engellilik durumları için kullanılan kavramlar şunlardır.

1.1.1. Marad

Marad kelimesinin kök anlamında “sâfiyetten hali” olma anlamı vardır.¹³ Araplar, güneşin ışınları zayıf olup tam olarak gözükmeyeceği zaman *شَمْسٌ مَرِيضَةٌ* “hasta güneş” tabirini kullanmışlardır.¹⁴ *Lisânu'l-Arab*'da gece gökyüzü kapalı olup hiçbir şey görünmediğinde *لَيْلَةٌ مَرِيضَةٌ* “hasta gece” tabiri kullanıldığı ve “zafiyet taşıyan her halin” hastalık olarak isimlendirildiği ifade edilmiştir.¹⁵ Buna göre hastalık anlamındaki marad kelimesi, insanın ruh ve beden dünyasında meydana gelen bozulma ve zafiyet olarak tanımlanmıştır.

⁸ Bolsoy - Sevil, “Kültür Etkileşimi”, 78.

⁹ Bolsoy - Sevil, “Kültür Etkileşimi”, 80.

¹⁰ Mehmet Seyid Gecit, “Kur'ân'da Bazı Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, ed. Adem Yerinde, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını* 37 (2021), 61.

¹¹ Muhammed 47/38.

¹² el-Müddessir 74/4.

¹³ İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-lügat'i ve sihâhı'l-Arabiyyi*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), “mrd”, 3/1106.

¹⁴ Mahmud b. Ömer b. Ahmed Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sevd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), “mrd”, 2/205-206.

¹⁵ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.), “mrd”, 7/231-232.

Marad kelimesi Kur'ân'da farklı kalıplarda olmak üzere yirmi dört defa geçmektedir.¹⁶ Genel olarak inanç boyutundaki davranışsal bozukluklar anlamında kullanılmakla birlikte fizyolojik hastalıkları ifade etmek için de kullanılmıştır. Fizyolojik hastalıkları ifade etmek için kullanıldığı durumlar, ibadetlerin veya cihadın sorumluluğundan muaf olan özürli kimselerin hükümlerini açıklayan ayetlerde yer almıştır. Fakat bu kelime, davranışsal hastalıkları ifade eden anlamda kullanıldığında mastar kalıbında "marad" olarak kullanılırken, gerçek hastalık veya özür durumunu ifade eden hallerde "merîd"¹⁷ veya çoğulu "merdâ"¹⁸ kalıplarında kullanılmıştır. Mesela Nûr Sûresi altmış birinci ayetinde hastaların bazı konulardaki muafiyet haklarını açıklayan ayette gerçek anlamında "merîd" olarak ifade edilmiştir.¹⁹ Yine aynı anlamda olmak üzere Fetih Sûresinin on yedinci ayetinde cihat emrinden muaf olanlar sınıfında²⁰ ve Tevbe Sûresinde Tebûk Seferi'ne katılmaktan muaf kimselerin sayıldığı yerde gerçek anlamında "merdâ" (hasta) ifadesiyle geçmiştir.²¹ Gerçek hastalık anlamında diğer bir kullanım da oruç tutmama ve orucu erteleme ruhsatının verildiği Bakara Sûresindeki oruç hükümlerini açıklayan ayetlerde geçmektedir.²² Teyemmüm ruhsatının verildiği Nisâ Sûresi kırk üçüncü ayette de fizyolojik hastalık anlamında zikredilmiştir.²³ Yine bu sûrenin yüz ikinci ayetinde savaş halinde hastalananların silahlarını bırakma ruhsatlarının zikredildiği yerde bedenî hastalık kastedilerek kullanılmıştır.²⁴

Genel olarak isim veya sıfat şeklinde kullanılan bu kelime, Şuarâ Sûresinde Hz. İbrahim'in Allah'ı tanıttığı bölümde *مَرَضْتُ* (hastalandığımda) şeklinde fiil olarak kullanılmıştır. *وَإِذَا مَرَضْتُ فَبُهِتَ* "Hastalandığımda bana şifa ihsan eden O'dur."²⁵ Bu ayetin yorumunda müfessirler, Hz. İbrahim'in Allah'a karşı gösterdiği derin saygı ve nezakete de dikkat çekmişlerdir. Hz. İbrahim bu ayet gurubunda;²⁶ "beni yaratan, öldüren, yediren ve içiren" şeklinde konuşurken hastalık durumunu Allah'a izafe etmeyerek "hastalandığımda" şeklinde kendi nefesine izafe etmiştir.²⁷ Çünkü hastalık genel olarak, insanın yeme, içme ve diğer bazı davranışlarında aşırıya kaçmasından kaynaklanmaktadır denmiştir.²⁸

Marad kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yukarıda ifade ettiğimiz üzere fizyolojik hastalıklar için kullanıldığı gibi kalbî (davranışsal) hastalıklar için de kullanılmıştır. Fakat bu kullanımlarda tıbbî zihinsel hastalıklar değil ahlâkî davranışsal hastalıklar kastedilmiştir. Hatta kelime daha çok bu boyutuyla kullanılmıştır. Genel olarak nifakın bir hastalık olduğunu bildiren ayetlerde "kalplerinde marad vardır" ifadesiyle ayetlerde geçmiştir.²⁹

¹⁶ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1996), "mrd", 762.

¹⁷ el-Bakara 2/184, 185, 196; en-Nûr 24/61.

¹⁸ en-Nisâ 4/43, 102; el-Mâide 5/6; et-Tevbe 9/91; el-Müzzemmil 73/20.

¹⁹ en-Nûr 24/61.

²⁰ el-Fetih 48/17.

²¹ et-Tevbe 9/91.

²² el-Bakara 2/184-185.

²³ en-Nisâ 4/43.

²⁴ en-Nisâ 4/102.

²⁵ eş-Şuarâ 26/80.

²⁶ Bk. eş-Şuarâ 26/78-82.

²⁷ Mahmud b. Ömer b. Ahmed Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâik-i gavâmîdi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sevd (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 3/319.

²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3/319.

²⁹ Nurullah Denizer, "Kur'ân'da Dini Şüpheler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2017), 68-69.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam on bir ayette marad kelimesi nifak davranışını tanımlamak için kullanılmıştır. Bu ayetlerin hepsi benzer durumları tanımladığı için burada teker teker ele almak konuyu uzatacaktır. Bundan dolayı burada sadece Bakara Sûresi onuncu ayette zikredilen “*kalplerinde marad (hastalık) vardır. Allah da maradlarını arttırmıştır*” ayetini örnek kabilinden incelemek yeterli olacaktır. İlgili ayet şudur. فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ قَرَّادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ “Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır. Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle de onlar için elîm bir azap vardır.”³⁰ Bu ayette, Allah Teâlâ, münafıkların ikiyüzlü hallerini “marad” olarak isimlendirmiştir. Zemahşerî, marad kelimesinin kalp için hem hakiki hem de mecaz anlamında kullanılmasının caiz olduğunu, hakiki anlamda kullanıldığında “karnımda ağrı var” cümlesinde olduğu gibi fiziki elem ve ıstırapı ifade ettiğini, kalp için kullanıldığında ise, kötü inanç, kin, haset ve günahlara meyil anlamında mecaz olarak kullanıldığını söylemiştir.³¹ Zemahşerî, hevâya uymanın, korkaklığın, zayıflığın ve benzer kalbî zaafın afet ve fesat olmasından dolayı kalbin hastalanmasına istiare (mecaz) yoluyla marad dendiğini beyan etmiştir.³² Muasır müfessirlerden İbn Âşûr, maradın “hakikatte vücut bütünlüğünün itidalden çıkması anlamına geldiğini kalp için kullanıldığında da insan ahlakının olması gereken kamil noktadan uzaklaşma” manasına geldiğini söylemiştir.³³

Buna göre münafıkların istikrarsız tavırları,³⁴ insanları saptırmak istemeleri,³⁵ kalplerinde olandan farklı davranışları,³⁶ menfaatlerine göre tavır takınmaları,³⁷ dinin emirleri çıkarlarına ters düştüğü zaman dine düşmanlık beslemeleri,³⁸ Allah ve resulüne karşı şüpheli niyetler gütmeleri,³⁹ vatan savunmasından kaçma davranışları,⁴⁰ menfaatleri için düşmanla bile ittifak kurmaları,⁴¹ Allah'ın ayetlerine inandıklarını söylemelerine rağmen ayetlerle dalga geçmeleri⁴² ve nikahlı eşi olmayan kadınlarla konuşurken onların normal sözlerinden bile fuhşa meyletmek istemeleri⁴³ marad olarak değerlendirilmiştir. Kur'ân'ı-Kerîm'in marad olarak tanımladığı bu davranışlar, hastalık gerçeğini bilen ve bu tür davranışlar sergileyen insanlara yapılmış bir uyarı olarak gözükmektedir. Yani sağlıklı bir insan fizyolojik hastalık ile bedenî dengesini ve huzurunu kaybediyorsa ahlaken sorunlu olan insanlar da rûhî güzelliklerini ve insanî değerlerini kaybederler mesajı verilmek istenmiştir denilebilir. Çünkü marad olarak isimlendirilen kötü davranışlar, hiçbir erdemli toplumda kabul edilemez ahlâkî zafiyetlerdir. “Kur'ân'ın ahlakî esaslar ve Tevhid inancı üzerinde önemle durması dikkate alındığında, ilgili örneklerden

³⁰ el-Bakara 2/10.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/59.

³² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/59.

³³ Muhammed Tahir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyyet'u li'n-Neşr, 1984), 1/279.

³⁴ en-Nisâ 4/143.

³⁵ en-Nisâ 4/89.

³⁶ el-Bakara 2/8, 14, 204.

³⁷ en-Nisâ 4/141.

³⁸ el-Enfâl 8/49.

³⁹ en-Nûr 24/50.

⁴⁰ Muhammed 47/20.

⁴¹ en-Nisâ 4/139.

⁴² en-Nisâ 4/140.

⁴³ el-Ahzâb 33/32.

hareketle manevi anlamda hastalığın Kur'ân'da özellikle eleştirilen ve üzerinde önemle durulan bir husus olduğunu söyleyebiliriz.”⁴⁴

1.1.2. Ezâ

İncinmek anlamına gelen “ezâ”, marad kelimesi gibi ağır bir bedenî hastalığı ifade etmese de sözlükte, “acı, maddî veya manevî zarar, eziyet” şeklinde karşılanmış ve “üzüntü, elem doğuran etken, maddî zararı dokunan şey” diye tarif edilmiştir.”⁴⁵ Kelime, “acı ve sancısından dolayı yerinde duramayan devenin hareketleri” için kullanılmıştır.⁴⁶ Zebîdî, ezânın hafif rahatsızlık olduğunu daha büyüğüne zarar dendiğini söylemiştir.⁴⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de ezâ kelimesi hastalık, rahatsızlık ve eziyet etme anlamında çeşitli yerlerde kullanılmıştır. Kelime bazı ayetlerde bir kişi veya grubun diğer kimseye sıkıntı vermesi anlamında zikredilmiştir.⁴⁸ Bu sıkıntı verme kasten olduğu gibi bilmeden de olabilmektedir. Mesela, Hz. Musa'ya kavminin çıkardığı sıkıntılar ezâ kelimesi ile ifade edilmiştir.⁴⁹ Hz. Peygamber'e kavminden bazı kimselerin kasten yaptığı bazı davranışlar da yine ezâ kelimesi ile açıklanmıştır.⁵⁰ Bazen de kasit içermeyen ama sonuç itibari ile muhataba sıkıntı veren bazı davranışlar ezâ olarak isimlendirilmiştir.⁵¹

Hastalık anlamında ezâ, bazı hac hükümlerinin açıklandığı ayette,⁵² ve kadınların hayız halini ifade etmede⁵³ kullanılmıştır. İlgili ayetlerde, kişinin bünyesinde meydana gelen rahatsızlık anlamında zikredilmiştir. Hacıların ihramlı iken başlarında meydana gelen rahatsızlık sebebi şeyler (yaralanma vb.) eza ile ifade edilmiştir. Kadınların mutat aybaşı kanamaları da eza kelimesi ile tanımlanmıştır. Fahreddin Razi, “ezânın kendisinden tiksini her şey için kullanıldığını ve bu kanın dışarı atılmaması durumunda kadınları hastalandırdığı için hayız haline ezâ dendiğini” belirtmiştir.⁵⁴ Buna göre hayız hali, kadın için sıkıntı ve zahmete sebep olması nedeniyle ezâ (hastalık) olarak isimlendirilmiştir.

Sonuç olarak ezâ, tam olarak hastalığı ifade etmese de hastalığın neden olduğu sıkıntı olması nedeniyle hastalık olarak görülmüş ve Kur'ân ayetlerinde hem maddî hem de manevî rahatsızlıklar için kullanılmıştır. Bu iki yönlü kullanımı, ahlâki olumsuzlukların birey ve topluma vereceği zarara işaret olarak gözükmektedir. Yani insan kendi fizyolojisinde meydana çıkan bazı rahatsızlıklardan nasıl mustarip oluyorsa ahlâken sıkıntılı davranışlar da hem sorunlu davranışın sahiplerini hem de muhataplarını rahatsız eder demek istenmiştir. Bu sebeple Hz. Musa'ya eziyet eden kavmin eleştirisi yapılmış⁵⁵ ve benzer davranışların inananlar tarafından

⁴⁴ Veysel Özdemir - Muhammed Doğan, “Uluslar Arası Din ve Medeniyet Sempozyumu (Din ve Sağlık)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 1/2 (2021), 9.

⁴⁵ Mustafa Çağrı, “Ezâ”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/35-36.

⁴⁶ İbn Manzûr, “ezy”, 14/27.

⁴⁷ Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Dâru'l-Hidâye, ts.), “ezy”, 37/58.

⁴⁸ el-Bakara 2/262-264.

⁴⁹ el-Ahzâb 33/69; Saf 61/5.

⁵⁰ et-Tevbe 9/61.

⁵¹ el-Ahzâb 33/53.

⁵² el-Bakara 2/196.

⁵³ el-Bakara 2/222.

⁵⁴ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâr'u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 6/415.

⁵⁵ es-Saf 61/5.

son peygambere yapılmaması konusunda da uyarı verilmiştir.⁵⁶ Çünkü hastalıktan kaynaklanan ezâ hali tabîî bir durumken insanların birbirlerine kötü niyetlerle eziyet etmesi günah bir davranıştır.

1.1.3. Segam

Kur'ân-ı Kerîm'de hastalığı ifade etmek için kullanılan kelimelerden birisi de “segam” kavramıdır. Sözlükte, maradın eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Fakat bazı müfessirler bu kelimenin marad gibi geniş anlamda genel hastalığı ifade etmekten ziyade, belirli bazı hastalıklar için kullanıldığını söylemişlerdir.⁵⁷ Râğîb ise kelimenin anlamını özel genel ayırımından ziyade bedenî ve ruhî etkisi yönüyle tanımlamış ve “marazın hem bedenî hem de ruhi hastalıklar için kullanılmasına rağmen segam kelimesinin sadece bedenî hastalıklar için kullanıldığını” söylemiştir.⁵⁸ Dahhâk (ö. 105/723), “segamın ölüm öncesi hastalık anlamına geldiğini ve segîm olan kimsenin genelde öldüğünü” söylemiştir.⁵⁹ Bu meyanda segam kelimesinin Tâûn hastalığı için kullanıldığı söylenmiştir.⁶⁰

Segam kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde Hz. İbrahim'in ağzından aktarımla kullanılmıştır. Saffât Sûresinde geçen ayette Hz. İbrahim, yıldızlara bir bakış attıktan sonra kendisinin segîm (hasta) olduğunu söylemiştir. “فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ” *“Derken İbrahim yıldızlara bir bakış attı ve ben hastayım, dedi.”*⁶¹ Hz. İbrahim'in hastalığı için kullandığı bu kelime hakkında müfessirler bazı mülahazalarda bulunmuşlardır. Taberî, Hz. İbrahim'in kavminin yıldızlara tapan bir kavim olduğunu, İbrahim Peygamber'in yıldızlara bir bakış attıktan sonra “ben hastayım” diyerek tâûn hastalığına yakalandığını ima ettiğini, kavminin tâûna yakalanan kimseden hızlıca uzaklaşma ve ona yaklaşmama huylarından dolayı İbrahim'i putlarının evinde yalnız bıraktıklarını ve Hz. İbrahim'in de ben hastayım sözünden yalnız kalmayı irade ederek putlarını kırmayı istediğini kastettiğini ifade etmiştir.⁶² Râzî de bu ayetin yorumunda farklı görüşleri aktardıktan sonra “Hz. İbrahim'in kalbinde hissettiği bazı duygulardan dolayı hasta olduğunu söylediğini ve insanın gerek bedenlen gerekse ruhen rahatsızlık hissettiği şeyler için segîm kelimesinin kullanıldığını” söylemiştir.⁶³

Müfessirlerin de ifade ettiği üzere gerek bedenlen gerekse ruhen insanın hissettiği sıkıntılar için marad dendiği gibi segam kelimesi de kullanılmıştır. Kelime daha çok tâun ve veba gibi yaygın hastalıkları ifade etse de bilinen anlamda fiziki hastalık anlamına da gelmektedir.

1.1.4. Durr

Sözlükte durr kelimesi, “maruz kalınan zararın mahiyetini ve türünü gösterecek şekilde belâ, hastalık, fakirlik, darlık, tehlike gibi insanı derinden etkileyen sıkıntılı durumları, kişinin bütün benliğini saran ve onun varlığını tehdit eden mücbir sebebe maruz kalma halini ifade

⁵⁶ el-Ahzâb 33/69.

⁵⁷ İbn Manzûr, “sgm”, 12/288.

⁵⁸ Râğîb Isfehânî, *el-Mufredât fi ğarîbi'l Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001), 415.

⁵⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Kurtûbî, *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Ķur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964), 15/93.

⁶⁰ Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Abdurrahman İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîr-i Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 4/478.

⁶¹ es-Sâffât 37/88-89.

⁶² Muhammed b. Cerir Taberî b. Yezîd el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyan an te'vili' âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Dâr'u Hicrî li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't- Tevzîi ve'l-İlan, 2001), 21/63.

⁶³ Râzî, *Mefâtih*, 26/340.

eder” denmiştir.⁶⁴ *Lisânu'l-Arab*'da “fakirlikten veya bedendeki şiddetli hallerden (hastalıklardan) dolayı insanın başına gelen her kötü hal” “durr” olarak tanımlanmıştır.⁶⁵

Genel olarak hastalıktan daha geniş bir anlamı ifade eden “durr” kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de de bu geniş anlamıyla birçok yerde kullanılmakla birlikte bazı yerlerde hastalık anlamında kullanıldığı için burada incelenmesi uygun görülmüştür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla “durr” kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde hastalık anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda Hz. Eyüp Peygamber'in başına gelen genel belâ ve hastalıklar için kullanılmıştır. İlgili ayette Eyüp peygamber, başına gelen hastalık ve sıkıntıları “durr” kelimesi ile ifade etmiştir. “*Eyyub'u da zikret. Rabbine: «Başıma bu zarar geldi. Sen, merhametli olanların en merhametlisisin» diye yakarmıştı.*”⁶⁶ Yorumcular bu ayette geçen “durr” kelimesini genel olarak hastalık ve dert olarak açıklamışlardır. Taberî bu kelimeyi “belâ ve zarar”⁶⁷, Mâtürîdî bedene gelen musibetler,⁶⁸ İbn Âşûr, bedende hastalık ve zayıflıktan kaynaklanan musibetler veya mala gelen zarar⁶⁹ olarak yorumlamışlardır. Kelime genel zararı ifade etse de görüldüğü üzere müfessirler bu genel zararın içinde hastalık olgusunun da olduğunu söylemişlerdir.

Durr kelimesinin hastalık anlamında kullanıldığı bir başka ayet ise Nisâ Sûresinin doksan beşinci ayetidir. *لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ* *الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا* Bu ayette geçen *الضَّرَرِ* kelimesi bağlama bağlı olarak özür olarak yorumlanmış ve “özür sahibi olanlar dan maksadın özellikle âmâ olanlar, genel olarak da savaşa katılmayı engelleyecek bir vücut arızası (hastalığı) bulunanlar olduğu söylenmiştir.”⁷⁰ Buna göre bu ayetteki darar kelimesi ile bedenî hastalık ve engelliliğin kast edildiği görülmektedir.

1.1.5. Uzur

Görme, işitme ve yürüme engellilerle ilgili bazı hükümler Kur'ân-ı Kerîm'de yer almakla beraber, günümüzde engelliler için kullanılan “özürlü” tanımı bu manada kapsamlı bir tanım olarak Kur'ân'da yer almamıştır.⁷¹ Bununla birlikte özür kelimesi İslam fıkhiında, “dinen veya hukuken meşrû sayılan mazeret” anlamında kullanılmış, özürlü bulunan kişiye ma'zûr (özürlü)” denmiş⁷² ve bu özür hali bir takım ibadet veya sosyal görevlerin ifa edilmesinde bireyler için pozitif ayrımcılık kabilinden ruhsat sınıfına sokulmuştur.

Özürlü veya engelli kavramı, hastalık kelimesi gibi tanımı hususunda üzerinde tam ittifak edilmiş bir kavram olmamakla birlikte dünya genelinde genel geçer tanımlar da yapılmıştır. Tarih boyunca neredeyse tüm toplumlarda var olan engellilik, toplumların kültürel ve medenî

⁶⁴ Bilal Aybakan, “Zarar”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/130.

⁶⁵ İbn Manzûr, “drr”, 4/483.

⁶⁶ el-Enbiyâ 21/83.

⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 21/63.

⁶⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü ehli's-Sünneh)*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 7/367.

⁶⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 17/126.

⁷⁰ Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 122.

⁷¹ Münir Tezcan, “Kur'ân'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2007), 142.

⁷² Halil İbrahim Acar, “Özür”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 134-135.

seviyelerine göre de tanımlanmıştır denilebilir. Fakat “özürlü ve engelli kavramlarına ilişkin olarak açık, standart ve genel kabul görmüş tanımların bulunmadığı, bu gerekçeyle gerek uluslararası örgütlerde gerek ulusal düzenlemelerde gerekse doktrinde pek çok yeni tanımın yapıldığı ve işin daha da içinden çıkılmaz bir hale sokulduğu da belirtilmektedir.”⁷³ Bununla birlikte Birleşmiş Milletler Özürlü Hakları Bildirgesi’nde özürlü, “*bireysel ya da sosyal yaşamında kendi kendine yapması gereken işleri herhangi bir eksiklik sonucu yapamayanlar*” olarak tanımlanmıştır.⁷⁴

Engellilik veya özürlülük durumunun “tanımlanması” sorununun yanı sıra bu durumun hastalık kabul edilip edilmemesi de bir diğer problem olarak gözükmektedir. “İnsana özgü, insanla iç içe bireysel bir durum olmanın ötesinde, içinde yaşanılan toplumla ilgili bir olgu olarak, kültürel, toplumsal, politik, ekonomik ve yasal faktörlerin etkisi altında olan özürlülük, insana ilişkin bilimlerin her biri tarafından farklı biçimde kavramsallaştırılmıştır. Tıp bilimi için özürlülük bir sağlık sorunu ve hastalık, biyoloji bilimi için genetik bir bozukluk olarak algılanmıştır.”⁷⁵ Hukuk için hasta hakları, din içinde ibadetler ve sosyal sorumluluk bağlamında tanımlanmıştır.

Gerek tarihte gerekse günümüzde tüm insanlar için önemli bir konu olan engellilik durumu, dinlerin de ilgi alanında olmuştur. Bazen yanlış inanç ve kanılardan kaynaklanan “bir günahın veya suçun cezası” olarak görülen engellilik, Kur’ân-ı Kerîm’de doğal hayatın tabii seyri içinde oluşan bir gerçeklik olarak görülmüş, bazı hukukî, ibâdî ve sosyal yükümlülüklerde avantajlı kılınmış ve bir suç veya günahın dünyadaki karşılığı/cezası (ıvaz) olarak değerlendirilmemiştir.

“Kur’ân’da doğrudan “engelli” anlamına gelen bir kelime kullanılmamakla birlikte, görme, işitme, konuşma, ortopedik engelliler ile hastalardan söz edilmektedir. Ayetlerde sözü edilen bedensel engellilikler ve hastalıklar; onurlandırma, dinî ruhsat bildirme, tedavi olma, Allah’a dua etme, Allah’ın hastalıklara şifa vermesi ve insanın nankörlüğü ve genel karakterini beyan etmek için kullanılmaktadır.”⁷⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de özürlü bağlamında genel olarak “a’mâ” (kör), “a’rec” (topal), “sum/vagr” (sağır) ve “ebkem” (tat/dilsiz) kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimeler, gerçek anlamıyla bu özrü taşıyan kimselerin ibadetler veya savaşlardaki hükümlerini açıklayan ayetlerde geçmektedir. Fakat aynı kelimeler, mecaz yoluyla hakikati görmeyen, duymayan ve konuşmayan bedenlen sağlıklı kimselerin davranışları için de kullanılmıştır. Şimdi konunun önemine binaen bu kelimelerin hangi anlamlarda ve niçin kullanıldığını makalemizin sınırları içerisinde kısaca izah etmeye çalışalım.

1.1.5.1. Görme Engelliliği

Kur’ân-ı Kerîm’de körlük hem bedenî engellilik kastedilerek gerçek anlamda hem de bazı sosyal ve dinî davranışlar için mecaz anlamda kullanılmıştır. Fiziksel özürlülük anlamında kullanıldığı yerlerde, görme özürülülerin hukukî⁷⁷ ve sosyal haklarını düzenleyen⁷⁸ ifadelerle

⁷³ Yener Şişman, “Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 7/28 (2012), 70.

⁷⁴ Şişman, “Özürlü Kavramı”, 75.

⁷⁵ Şişman, “Özürlü Kavramı”, 73.

⁷⁶ Tezcan, “Engellilere Yaklaşım”, 143.

⁷⁷ en-Nûr 24/61;

geçmektedir. Bu düzenlemelerin zikredildiği yerlerde Kur'ân-ı Kerîm'in bazı ruhsatlar vermesi,⁷⁹ günümüzde engelliler için sağlanan pozitif destek kabilindedir.

Kur'ân'da toplam otuz üç yerde zikredilen görme engeli, beş ayette bu amaçla kullanılmıştır.⁸⁰ İki ayette ise Hz. İsa'nın mucizelerinin kısaca edildiği yerlerde doğuştan görme özürülüğü ifade eden "ekmeh" tabiri kullanılmıştır.⁸¹ Dil bilimciler "a'mâ" kelimesinin; görme işlevinin kaybolması (varken herhangi bir nedenle gitmesi) ve cehalet anlamına geldiğini,⁸² "ekmeh" kelimesinin ise, "doğuştan gelen görme özürülüğü" ifade ettiğini bildirmişlerdir.⁸³ Buna göre Kur'ân'da hakikati inkar edenler için "ekmeh" kelimesinin kullanılmayıp "a'mâ" kelimesinin kullanılması bu kelimedeki körlük anlamıyla birlikte var olan cehalet anlamının da kastedildiği sonucuna götürmektedir.

Körlük anlamına gelen "a'mâ" kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de fiziksel özürden daha ziyade ruhsal ve düşünsel davranışlar için kullanılmıştır. Hac Sûresi kırk altıncı ayette kalbin gerçeği kavramaması, kulağın hakikati duymaması ve gözün gerçekleri görmemesi birlikte zikredilerek esasta fiziksel gözlerin kör olmayacağı fakat kalplerdeki hakikati kavrama melekesinin kör olacağı bildirilmiştir. "أَفَلَمْ يَسْبِرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آدَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ" (Seni yalancı sayanlar) yeryüzünde hiç dolaşmadılar mı? Onlar bunu yapsalardı kesinlikle düşünebilecek kalpleri ve işitebilecek kulakları olurdu. Fakat hakikat şu ki, gözler kör olmaz; yalnız sadırlar içindeki kalpler körleşir."⁸⁴ Bu ayette geçen "gözler kör olmaz" ifadesi şüphesiz insan gözünün görme yeteneğini asla kaybetmeyeceği anlamında kullanılmamıştır. İnsanı yaratan Allah, insanın gözünün kör olabileceğini herkesten iyi bilir.⁸⁵ Bu sebeple bu ayette fiziki gözlerin kör olmayacağı ama basiret gözünün körleşeceği ifade edilerek bir kıyaslama yapılmıştır. Bu kıyaslamada, fiziken görme engelli olmayan ama doğru inanç ve kâmil ahlak özelliklerini kaybeden mecazî körler, iman eden ve güzel davranan fiziki görme engellilerden idrak ve insanlık değeri olarak geri kalmış kimseler değerlendirilmiştir.

Kur'ân'ın görme engelliliğe bu yaklaşımı, hakikat körlüğünün fiziki körlükten sonuç olarak çok daha kötü ve olumsuz sonuçlarına dikkat çekmek içindir denilebilir. Zira fiziki görme özürülüler şu kısacık dünya hayatında bazı nimetlerden mahrum olurken hakikati görme özürülüler dünyaya göre çok daha değerli ve güzel bir yaşamı kaybetmişlerdir.⁸⁶ Ama onlar çoğu zaman bunun farkında bile olmazlar.⁸⁷ İbn Âşûr, "görme ve işitmenin insanın bilgi hazinesini besleyen bir meleke olduğunu, insanın çevresindeki hakikatleri görmemesi veya görmemek için direktmesinin idrak dünyasını boş bıraktığını bu sebeple böyle kimselerin fiziki gözleri sağlam olsa bile esasta kör olduklarını" söyleyerek bu gerçeğe işaret etmiştir.⁸⁸ Buna göre fiziki görme engellilik sadece maddî bir engelken manevî körlük insanı çürüten şiddetli bir hastalık olarak tanımlanmıştır.

⁷⁸ Abese 80/2.

⁷⁹ el-Fetih 48/17.

⁸⁰ Abdalbâkî, "amy", 600.

⁸¹ Âl-İmrân 3/49; el-Mâide, 5/110.

⁸² Cevherî, "amy", 3558

⁸³ Cevherî, "amy", 3558

⁸⁴ el-Hac 22/46.

⁸⁵ "أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ" "Hiç yaratıcı bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilir ve her şeyden haberdardır." el-Mülk 67/14.

⁸⁶ el-Ankebût 29/34.

⁸⁷ el-Hicr 15/72.

⁸⁸ İbn Âşûr, et-Tahrîr, 17/289.

1.1.5.2. İşitme Engelliliği

Kur'ân-ı Kerîm'de toplam on beş yerde geçen⁸⁹ “summ” ve “esam” kelimesi, hiçbir yerde fiziki sağırılık ve hastalık kastedilerek kullanılmamıştır. Görme ve ortopedik engellilerin aksine işitme engelliler için ruhsat ifade eden beyanlarda da yoktur. Muhtemelen bunun sebebi, işitme engellilerin, görme ve ortopedik engellilerden görece daha az yardıma muhtaç olarak hususî işlerini görebilmeleridir.

Kur'ân'da sağırılık mefhumu, “hakikate kulak vermemek” davranışlarının zikredildiği yerlerde mecazen kullanılmıştır. Kur'ân'da sağırılık olarak kullanılan “summ” kelimesi, “s-m-m” kökünden gelmekte ve lügatte; “kulağın işitme engeline yakalanması ve duymasının ağırlaşması” anlamına gelmektedir.⁹⁰

Mecaz kullanım olarak Kur'ân-ı Kerîm'de sağırılık; hakikati duymamak,⁹¹ atalarından gelen şeyleri doğru yanlış ayırt etmeden körü körüne takip etmek,⁹² peygamberleri öldürmek ve bundan pişmanlık duymamak,⁹³ Allah'ın ayetlerini inkâr sonucu karanlıkta kalmak,⁹⁴ davete kulak tıkamak,⁹⁵ dünyada gerçeğe kulak tıkamanın karşılığı olarak ahirette sağır yaratılmak⁹⁶ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Furkân Sûresinde ise müminlerin Allah'ın ayetlerine teslimiyetlerinin anlatıldığı yerde “*onlar Allah'ın ayetlerine sağır kesilmezler*” ifadesiyle zikredilmiştir.⁹⁷

Görüldüğü gibi sağırılık, Kur'ân-ı Kerîm'de fiziksel bir engelden ziyade gerçeği kavramamak ve hakikate sırt dönmek anlamında kullanılmıştır. Bu durumun manevi bir hastalık olduğu, insanın gerçeği duymak istemediği zaman kulaklarını kasten dinlemeye kapattığı Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde “summ” kelimesinden başka kelimelerle de ifade edilmiştir. Mesela İsrâ Sûresinde hakikate karşı bilerek inat eden kimselerin kulaklarına bir ağırlık (vagr) konulduğu haber verilmiştir. “*وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَوَّا*” *Ayrıca, onu anlamamaları için kalplerine bir kapalılık ve kulaklarına bir ağırlık veririz. Sen, Kur'an'da Rabbinin birliğini vadettiğinde onlar, canları sıkılmış bir vaziyette, gerisin geri dönüp giderler.*⁹⁸ Bu ayette geçen “vagr” kelimesinin lügatte, “işitme yeteneğinin bütünüyle kaybolması” anlamına geldiği söylenmiştir.⁹⁹ Şüphesiz burada kastedilen, bu kişilerin fiziki işitme melekelerinin giderilmesi değil¹⁰⁰ onların inat ve kinlerinden dolayı Allah'ın ayetlerini hiç anlayamayacakları olduğu açıktır. Nitekim onların bu durumu, “şiddetli inat ve düşmanlıklarından dolayı kalplerine ve kulaklarına konan manevi engel” olarak yorumlanmıştır.¹⁰¹ İşitme ve anlamalarına engel konması, Allah'ın onlara peşinen verdiği bir ceza olmadığı, onların kendi tercihleri ile bu duruma geldikleri Fussilet Sûresinde bildirilmiştir.

⁸⁹ Abdülbâkî, “smm”, 509.

⁹⁰ İbn Manzûr, “smm”, 12/342-345.

⁹¹ el-Bakara 2/18; el-Enfâl 8/22.

⁹² el-Bakara 2/171.

⁹³ el-Mâide 5/71.

⁹⁴ el-En'âm 6/39.

⁹⁵ Yûnus 10/42; en-Neml 27/80; er-Rûm 30/52; ez-Zuhuf 43/30.

⁹⁶ el-İsrâ 17/97.

⁹⁷ el-Furkân 25/73.

⁹⁸ el-İsrâ 17/46.

⁹⁹ İbn Manzûr, “vgr”, 5/289-292.

¹⁰⁰ Fiziki işitme melekelerinin giderilmesi olarak yorumlayanlar varsa da kabul görmemiştir. Bk. Râzî, *Mefâtih*, 20/350.

¹⁰¹ Râzî, *Mefâtih*, 20/350.

وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكْتَةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ فَاغْمَلْ إِنَّا نَحْنُ غَامِلُونَ *“Ve şöyle dediler: Bizi davet ettiğin şeye karşı kalplerimiz kapalıdır. Kulaklarımızda da bir engel vardır. Bizimle senin aranda bir hicap (engel) mevcuttur. Bu yüzden sen (arzu ettiğini) yap, biz de yapmaktayız!”*¹⁰² Bu ayete göre bazı insanların hakikate kulak tıkaması ve bunu inadından dolayı yapması tercih edilmiş bir sağırlık olarak değerlendirilmiştir.

Kur'ân'da işitme engelinin anlatıldığı bir başka kavram da “parmaklarını kulaklarına tıkadılar” deyimidir. Bu ifade Bakara Sûresinde inkarcıların gerçek dinin davetine karşı gösterdikleri tepkiyi anlatmak için kullanılmıştır. Onların durumu, şiddetli gök gürültüsünden korktuğu için kulaklarını parmakları ile tıkayan kimseye benzetilmiştir.¹⁰³ “Parmaklarını kulaklarına tıkadılar” deyiminin geçtiği bir diğer yer olan Nûh Sûresinde ise kafirlerin Hz. Nûh'un davetine karşı şiddetli kaçınma ve duymak istememe çabalarını anlatmak için kullanılmıştır.¹⁰⁴ Bakara ve Nûh Sûresindeki bu kullanımlarda hastalık anlamında sağırlık değil gerçeğe karşı “sağır kesilmek” eleştirilmiştir.

1.1.5.3. Konuşma Engelliliği (Ebkem veya Bukm)

Kur'ân-ı Kerîm'de özür kabilinden dile getirilen kavramlardan birisi de “el-bukm” **الْبُكْمُ** ve “ebkem” **أَبْكَمَ** kelimesidir. Ebkem kelimesi, lügatte dilsiz olmak, sessiz kalmak anlamına gelmekte olup Arapça sözlüklerde eş anlamlısı olarak “ahres” kelimesi de verilmektedir.¹⁰⁵ Fakat Kur'ân-ı Kerîm'de “bukm” ve “ebkem” kelimeleri kullanılırken “ahres” **أَهْرَسَ** kelimesi kullanılmamıştır. Dil bilimciler, ahres kelimesinin “doğuştan gelen tatlık olduğunu, ebkem kelimesinin ise normalde konuşma özrü olmadığı halde aklını kullanamadığı için konuşamama ve cehaletinden dolayı konuşma melekesini kullanmayarak bu nimetten yararlanamama” hali olduğunu söylemişlerdir.¹⁰⁶ Konuşamama özrünü ifade eden bu iki kelime arasındaki fark, Kur'ân-ı Kerîm'in i'cazına yansımış ve tatlığın dile getirildiği tüm ayetlerde tabii konuşma özrünü kasteden ahres kelimesi yerine aklını kullanmamaktan kaynaklanan ebkem kelimesi kullanılmıştır. Bu tercih, kötü olan durumun fiziksel konuşma engeli değil hakikati konuşamamak olduğunu göstermektedir.

Bukm ve ism-i tafdil kalıbı ebkem kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de altı yerde zikredilmiştir.¹⁰⁷ Bir yerde ism-i tafzîl formunda ebkem,¹⁰⁸ dört yerde mastar formunda buk¹⁰⁹ bir diğer yerde de zarf (hal) olarak “bukmen”¹¹⁰ şeklinde kullanılmıştır. Bu kullanımlarda konuşmaya güç yetiremediği için efendisine yük olan kimsenin temsili durumu, gerçeklere sağır kesilmek, karanlıkta kalmak ve dünyada gerçeği duymadığı için ahirette de sağır olarak haşredilmek durumlarından bahsedilmiştir.

¹⁰² el-Fussilet 41/5.

¹⁰³ el-Bakara 2/19.

¹⁰⁴ Nûh 71/7.

¹⁰⁵ Ebu'l Hasan Ahmed İbn Fâris, *Mu'cem'u mekâyisi'l-luğa* (Dâru'l-Fikr, 1979), 1/284.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, “bkm”, 12/53.

¹⁰⁷ Abdülbâkî, “bkm”, 163.

¹⁰⁸ en-Nahl 16/76.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/17, 171; el-En'âm 6/39; el-Enfâl 8/22.

¹¹⁰ el-İsrâ 17/97.

1.1.5.4. Yürüme Engelliliği

Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde "a'rec" (الأعرج) kelimesi ile yürüme engellilerden bahsedilmiştir. Lügatte "a'rec" kelimesi, "topallamak ve aksamak" anlamına gelmektedir.¹¹¹ Kelime, Nûr Sûresi altmış birinci ayette ve Fetih Sûresi on yedinci ayette "yürüme engelli olana güçlük yoktur"¹¹² ifadesiyle geçmektedir. Fetih Sûresindeki ayette savaşa katılmak yükümlülüğünden muaf tutulanlar arasında yürüme engelliler de yer almıştır. Nûr Sûresindeki ayette ise bir sosyal düzenlemede görme özürlüler ve hastalar ile birlikte yürüme engelliler de zikredilmiştir.

Fahreddin Râzî, müfessirlerin çoğuna göre Nûr Sûresi altmış birinci ayette görme özürlülerin, hastaların ve yürüme engellilerin topluma adapte edilmesi ve toplum tarafından yapılan dışlamaların sona erdirilmesinin amaçlandığını söylemiştir.¹¹³ Çünkü o dönemde Araplar, görme özürlüler, hastalar ve yürüme engelliler ile birlikte yemek yemeyi sevmiyorlardı. Bu özrü taşıyanlar da insanları rahatsız etmemek için onların içine karışmıyorlardı. Allah Teâlâ bu ayet ile toplumdaki bu olumsuz durumu izale etmiştir.¹¹⁴ Sonuç olarak "Nur Sûresi altmış birinci ayeti cihat konusunda bir ruhsatı bildirdiği şeklinde anlayanlar olmuştur da ayetin akabinde gelen ifadelerden hareketle onun cahiliye toplumundaki bu tür engeli olanlarla aynı sofrada yemek yememe şeklindeki yanlış bir âdeti kaldırdığı şeklinde anlayanların yorumu daha doğru görünmektedir."¹¹⁵

2. Ruhî/Duygusal Rahatsızlıklar İçin Kullanılan Kelimeler

En güzel kıvamda yaratılan¹¹⁶ fakat yaratılışında zayıflıklar da bulunan insan,¹¹⁷ madde ve manadan oluşan mükerrer¹¹⁸ bir varlıktır. Hayatında kuvvetli ve sağlıklı dönemler olduğu gibi zayıflıklar ve hastalıklar da mevcuttur.¹¹⁹ İnsandaki hastalık ve zafiyetler bedenî olduğu gibi ruhî ve zihinsel de olabilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de insanın fiziksel hastalıklarından ve engellerinden bahsedildiği gibi ruhî ve manevî rahatsızlıklarından da bahsedilmiş ve insanın iç dünyasındaki rahatsızlıklar için farklı kelimeler kullanılmıştır. Bu kelimeler, genel olarak insanın içsel sıkıntılarını ifade etse de aralarında anlam farkları da vardır. Manevî hastalık ve rahatsızlıklar için kullanılan bu kelimeler, insan psikolojinin ve iç dünyasının çeşitli durumlardaki yansımaları olarak görülmektedir. İnsanın manevî dünyasındaki sıkıntıları tanımlamak ve anlatmak için kullanılan bu kavramlar sadece olumsuz tipler üzerinden aktarılmamıştır. İnsanın ruhsal yönüne, düşüncelerine ve hislerine zarar veren olumsuz durumlara birçok peygamberin de maruz kaldığı haber verilmiştir. Allah'ın seçkin kulları peygamberlerin de bu olumsuz durumlarla karşı karşıya kalmaları insanlar için bir yönüyle teselli kaynağı olarak da görülebilir. Zira bu durum insanın ruhsal potansiyeline, kuvvetli ve zayıf yönlerine bir işaret olarak dikkat çekmektedir denilebilir. Bu sebeple insan ruhunun karşı karşıya kaldığı bu menfî hissî durumlar birçok kavramla farklı

¹¹¹ İbn Manzûr, "arc", 2/320-323.

¹¹² en-Nûr 24/61; el-Fetih 48/17.

¹¹³ Râzî, *Mefâtih*, 24/424.

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtih*, 24/424.

¹¹⁵ Tezcan, "Engellilere Yaklaşım", 177.

¹¹⁶ et-Tîn 95/4.

¹¹⁷ en-Nisâ 4/28.

¹¹⁸ el-İsrâ 17/70.

¹¹⁹ er-Rûm 30/54.

şahsiyetler üzerinden aktarım konusu yapılmıştır. Araştırmalarımız neticesinde tespit edebildiğimiz kadarı ile Kur'ân-ı Kerîm'de insanın iç dünyasındaki bu rahatsızlıklar için şu kavramlar kullanılmıştır.

2.1. Gamm

Sözlükte; sıkıntı, karışık iş ve zorluk gibi anlamlara¹²⁰ gelen “gamm” kelimesi, “kalbi sıkıştıran ve ona eziyet veren şey” olarak da tanımlanmıştır.¹²¹ Aynı kökten gelen ve gökyüzünü kapatan bulut için de الغمام “gamâm” denmiştir. Yine kınında sokulu durumdaki kılıç için سَيْفٌ مَّعْمُودٌ tabiri kullanılmış ve kının kılıcı sarması gamm kelimesinin ism-i mefulü ile ifade edilmiştir.¹²² Kelimenin sarma, kaplama ve kapatma gibi anlamlarından dolayı kalbin hüznle dolmasına (iştimâl) gamm denmiştir.¹²³

Kur'ân-ı Kerîm'de müştakları ile birlikte on bir yerde kullanılan¹²⁴ gamm kelimesi keder, tasa, ıstırap ve elem gibi anlamlara gelmektedir. Bu meyanda Uhud Savaşı'nda müminlerin uğradığı bozgun,¹²⁵ Hz. Musa'nın karıştığı kaza cinayetinin¹²⁶ kalbine verdiği sıkıntı,¹²⁷ Yunus Peygamber'in uğradığı sıkıntılar¹²⁸ gamm kelimesi ile ifade edilmiştir. Dikkat edileceği üzere bu olaylar, ilgili kişileri ve toplumları derin üzüntüye sokan hadiseler olup gamm kelimesi ile ifade edilmiştir. Çünkü gamm kelimesinin öz anlamında yoğunluk manası vardır. Bu sebeple Araplar, saç çok sık olan kimseler için رجلٌ أغمٌ “sık saçlı adam” demişlerdir.¹²⁹

Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde ise cehennemliklerin çektikleri azap ve ceza olarak geçmektedir. كَلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ “İzdiraptan dolayı oradan her çıkmak istediklerinde, oraya geri döndürülürler ve: «Tadin bu yakıcı azabı!» (denilir).”¹³⁰ Bu ayette görüldüğü üzere cehennem azabı ve atmosferi gamm kelimesi ile ifade edilmiş ve bu kelimenin ifade ettiği derin ve yoğun acıya dikkat çekilmiştir. Bu anlam, insanın dünya hayatında karşılaştığı derin acılara gamm denmesinin hikmetini açıklamaktadır. Çünkü aynı kelime bu ayette cehennem azabı için de kullanılmıştır.

2.2. Hüzn

Klasik Arapça sözlüklerde çoğunlukla istenmeyen bir durumun başa gelmesinden veya geçmişteki bir kayıptan duyulan keder, üzüntü şeklinde tanımlanan hüzn (hüzn), sürûr ve ferah kelimelerinin karşıtı olarak gösterilir.¹³¹ Lisânu'l-Arab'da, “sevinç ve neşe halinin bozulması” olarak tarif edilmiştir.¹³²

¹²⁰ İbn Manzûr, “ğmm”, 12/441-445.

¹²¹ Ebu Hilâl Hasan b. Abdullah el-Askerî, *el-Furûk fi'l-Luğa*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dâru'l-İlmi ve's-Segâfeti li'n-Neşri ve't-Tevzî, ts.), 267.

¹²² Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, 1/714.

¹²³ İbn Manzûr, “ğmm”, 12/442-445.

¹²⁴ Abdülbâkî, “ğmm”, 616.

¹²⁵ Âl-i İmrân 3/153,154.

¹²⁶ el-Kasas 28/15.

¹²⁷ Tâhâ 20/40.

¹²⁸ el-Enbiyâ 21/88.

¹²⁹ Ebu Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferahîdî, *Kitbu'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrî (Dâr'u ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.), 4/351.

¹³⁰ el-Hac 22/22.

¹³¹ Mustafa Çağrırcı, “Hüzn”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/73-76.

¹³² İbn Manzûr, “hzn”, 13/111-114.

Hüzün kelimesi yukarıda bahsettiğimiz “gamm” kelimesi ile aynı anlama gelmekle birlikte Ebu Hilâl el-Askerî hüznün, “gammın kalpte yoğunlaşması ve ağırlaşması anlamına geldiğini, kelimenin son derece sert ve katı arazi anlamına gelen “arzu'l-hazn” sözünden alındığını söylemiştir.¹³³ Buna göre hüznün, “gamm” dan daha ağır ve şiddetli bir sıkıntıyı ifade etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de hüznün kelimesi, iki ayette “hüzün”¹³⁴, üç ayette “hazen”¹³⁵ şeklinde mastar kalıbında, otuz yedi ayette ise aynı kökten türeyen çeşitli fiil kalıplarında olmak üzere kırk iki defa geçmiştir.¹³⁶ Kelime bazen Hz. Peygamber'in müşriklerin hal ve hareketlerinden çektiği ıstırapı anlatmak için kullanılmıştır.¹³⁷ Hz. Peygamber'in yanı sıra diğer bazı peygamberlerin de çektiği sıkıntılar için “hüzünlenme” emir kipi ile kullanılmıştır.¹³⁸ Bu meyanda Hz. Yakub Peygamber'in sıkıntıları,¹³⁹ Hz. Musa'nın çektiği çileler,¹⁴⁰ Hz. Lût'a¹⁴¹ ve Meryem'e verilen teselli¹⁴² bağlamlarında geçmektedir. Bu hadiselerin sebep olduğu duygusal etkiler için hüzn tabirinin kullanılması kelimenin ifade ettiği derin üzüntüye işaret etmektedir.

Hüzün ağır bir iç sıkıntısı olduğu için cennette hüznün olmayacağı birçok ayette müjdelenmiştir. Hüznün “irade dışı gelen bir sıkıntı”¹⁴³ olduğu için insan bu duygudan dünya hayatında bütünüyle kurtulamaz. “İnsanı eritecek güçteki etkisi”¹⁴⁴ nedeniyle dünya hayatında taşınması zor bir yük olan hüznün, cennette olmaması insan için büyük bir müjde konumundadır. Bu sebeple cennete girenlerin şükür dualarında hüznünden kurtulmanın sevinci de yer almıştır. وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ (Cennette şöyle) söylerler: Bizden hüznü gideren Allah'a hamdolsun. Kesinlikle Rabbimiz hem çok bağışlayan hem de çok nimet ihsan edendir.¹⁴⁵

2.3. Hasret

Sözlükte “herhangi bir faydanın ve menfaatin yitirilmesi nedeniyle yenilenen gamm”¹⁴⁶ olarak tarif edilen hasret, “gamm üstüne gamm” veya Türkçe ifade ile “tasa üstüne tasa” olarak tanımlanabilir. Kelimenin kök anlamının “bir şeyin ortaya çıkması/inkışaf etmesi” olduğu söylenmiş ve üzerinde miğfer ve zırh olmayan kimseye de “el-hâsir” denmiştir.¹⁴⁷

Kelime Kur'ân-ı Kerîm'de on yerde tekil ve çoğul formunda kullanılmıştır.¹⁴⁸ İnsanın yakınlarını kaybettiğinde duyduğu üzüntü,¹⁴⁹ şer ve kötülük için verilen emeklerden geriye kalan pişmanlık,¹⁵⁰ peygamberleri yalanlamanın sonucu oluşan dert,¹⁵¹ Kur'ân'ın kafirlerin

¹³³ el-Askerî, *el-Furûk*, 267.

¹³⁴ Yûsuf 12/84, 86.

¹³⁵ et-Tevbe 9/92; el-Kasas 28/8; el-Fâtır 35/34.

¹³⁶ Abdalbâkî, “hzn”, 244-245.

¹³⁷ Âl-i İmrân 3/176; el-Mâide 5/41; el-En'âm 6/33; Yûnus 10/65; el-Hicr 15/88; en-Nahl 16/127; en-Neml 27/70.

Lokmân 31/33; Yâsîn 36/76.

¹³⁸ Bk. et-Tevbe 9/40; en-Nahl 16/127; el-Ankebût 29/33; en-Neml 27/70; el-Kasas 28/7,13.

¹³⁹ Yûsuf 12/13, 84, 86,

¹⁴⁰ el-Kasas 28/7, 8, 13.

¹⁴¹ el-Ankebût 29/33.

¹⁴² Meryem 19/24.

¹⁴³ Râğıb Isfehânî, “hzn”, *el-Mufredât fi ğarîbi'l Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001), 231.

¹⁴⁴ el-Askerî, *el-Furûk*, 267.

¹⁴⁵ el-Fâtır, 35/34.

¹⁴⁶ el-Askerî, *el-Furûk*, 267.

¹⁴⁷ Cevherî, “hsr”, 2/630.

¹⁴⁸ Abdalbâkî, “hsr”, 247.

¹⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/155.

¹⁵⁰ el-Enfâl, 8/36.

gönlüne verdiği sıkıntı¹⁵² ve günahların ahirette neden olduğu derin pişmanlık¹⁵³ hasret kelimesi ile ifade edilmiştir.

Hasret kelimesi insanın ahiret hayatında kendi kendini kınamasını haber veren ayetlerde de kullanılmıştır. Bu bağlamda dünya hayatında Allah'a itaat etmediği, dini alay ve eğlence konusu yaptığı için kendi kendini kınaması ve tarifi imkânsız bir pişmanlık ve hüznü kapılması anlamında kullanılmıştır. *“HİÇBİR KİMSE, ‘Allah'a itaat hususunda gerekeni yapmadığım için bana yazıklar olsun! Ben hakikaten dini eğlence konusu yapanlar arasındaymışım’ diyerek (kendi kendini kınamasın)”*¹⁵⁴ Bu ayette işaret edildiği üzere kişinin ahiret günü gerçeği bütün çıplaklığı ile görmesi ve kötü akıbetine şahit olması hasrete yani çok yoğun ve derin bir pişmanlığa neden olacaktır. Bu durum hasret kelimesinin taşıdığı derin ızdıraba işaret etmektedir. Ki hasretin ifade ettiği bu derin pişmanlık ve kaybediş hissi, Kur'ân'ı-Kerîm'de farklı ayetlerde de gündeme getirilmiştir. Mesela Âl-i İmrân Sûresinde *“Allah bu asılsız saplantıyı onların kalplerine çöreklenen acı bir hayıflanma kulsun diye...”* ayetinde hasret derin bir pişmanlık ve acı olarak zikredilmiştir.

2.4. Bess

Sözlükte hakiki anlamda; yaymak, saçmak, dağıtmak, açmak, ifşa etmek ve serpmek gibi anlamlara gelen “bess” (البَسْتُ) kelimesi mecazi anlamda; tasa, keder, şiddetli hüznü ve ziyade gamm gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁵ Lisanu'l-Arab'da “şiddetli hastalık” anlamına geldiği de ifade edilmiştir.¹⁵⁶ Kur'ân'ı-Kerîm'de yaymak, saçmak ve dağıtmak gibi hakiki anlamında kullanıldığı gibi konumuzla ilgili olan yönüyle tasa, keder ve şiddetli hüznü anlamında da kullanılmıştır. Yaymak ve dağıtmak anlamları genel olarak insanların¹⁵⁷ veya hayvanların¹⁵⁸ yeryüzünün çeşitli yerlerinde yerleşmelerine imkân verilmesi anlamında kullanılmıştır. Ayrıca nefiste meydana gelen şiddetli hüznü ve kederin dile getirilerek ifşa edilmesi de yaymak ve dağıtmak anlamı ile ilgilidir.¹⁵⁹ Çünkü nefiste meydana gelen keder, lisan ile ortaya dökülmüş ve yayılmıştır. “Bessi diğer kelimelerden ayırt eden özelliği, zorluğunun ve şiddetinin yanı sıra onun yayılıp neşredilmesidir.”¹⁶⁰

Bess kelimesi, üzüntü, tasa, keder ve şiddetli gamm anlamında Hz. Yusuf'tan sonra oğlu Bünyamin'i de kaybeden Hz. Yakub'un kapıldığı şiddetli hüznü ve elemin anlatıldığı durum için kullanılmıştır. Hz. Yakub, Mısır'dan dönen oğlanlarından Bünyamin'in Mısır meliki tarafından alıkonulduğunu öğrenince başına gelen bu musibetleri kastederek ‘*قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَخُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ*’ *“Yakub şöyle dedi: ‘Ben ızdırabımı ve kederimi ancak Allah'a sunuyorum ve sizin bilmediklerinizi Allah'tan gelen bilgiyle ben biliyorum.”*¹⁶¹ şeklinde elem ve kederinin çokluğunu Rabbine arz etmiştir. Bazı müfessirler, Hz. Yakub'un hem Yusuf'un hem de Bünyamin'in

¹⁵¹ Yâsîn, 36/30.

¹⁵² el-Hâkka, 69/50.

¹⁵³ el-Bakara, 2/167.

¹⁵⁴ ez-Zümer, 39/56.

¹⁵⁵ İbn Manzûr, “bss”, 2/114.

¹⁵⁶ İbn Manzûr, “bss”, 2/115.

¹⁵⁷ en-Nisâ 4/1.

¹⁵⁸ el-Bakara 2/164; Lokmân 31/10; eş-Şûrâ 42/29; el-Câsiye 45/4.

¹⁵⁹ Isfehânî, “bss”, 108.

¹⁶⁰ Sıddıka Türkmen, “Kur'ân'da Yer Alan Huzn ve Yakın Anlamlı Kelimelerin Furûk Bağlamında Tahlili”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020), 795.

¹⁶¹ Yûsuf 12/86.

kaybından kaynaklanan üzüntüsünün tek bir çocuğu olan ve onu da kaybeden yetmiş kadının acısına denk olduğunu aktarmışlardır.¹⁶² Onun duyduğu acı ve ızdırabı anlatan bir başka rivayet ise çok yaşlı birisinin ona uğradığı ve sen İbrahim misin diye sorduğu, Hz. Yakub'un, hayır ben İbrahim'in oğlunun oğluyum dediği¹⁶³ şeklindedir ki bu hal onun uğradığı şiddetli acı ve ızdırabı anlatmaktadır. Bess kelimesinin acı ve ızdırab anlamında kullanıldığı tek yer olan bu ayet, Hz. Yakub'un ızdırabının büyüklüğünü ve bess kelimesinin ihtiva ettiği acının boyutlarını ortaya koymaktadır.

2.5. Esef

Esef kelimesi lügatte; içinde öfke ve gazabın da olduğu şiddetli hüznün olarak tanımlanmıştır.¹⁶⁴ Râğıb, "hüznün gazapla birlikteliği" şeklinde tarif etmiştir.¹⁶⁵ Öz anlamının "kanın kalpte hızlı (ve âdeta yıkıcı şekilde) deveran etmesi ve intikam ateşi" olduğu söylenmiştir.¹⁶⁶

Kelime Kur'ân'ı-Kerîm'de müştakları ile birlikte dört yerde geçmektedir. A'râf ve Tâhâ Sûrelerinde Hz. Musa'nın Tûr dağından döndüğünde kavmini buzağıya tapar görünce kapıldığı şiddetli hüznün ve öfkeyi anlatırken kullanılmıştır.¹⁶⁷ Kehf Sûresinde ise müşriklerin İslam davetini kabul etmemelerinden dolayı Hz. Peygamber'in kapıldığı şiddetli hüznün anlatılırken ifade edilmiştir.¹⁶⁸ İnsanların duygu durumlarını ifade eden bu kelime bir yerde ise Firavun ve ona destek veren yardımcılarının halkı hor görmesinden sonra Allah'ın öfkelenmesini ve onların hepsini denizde boğmasının kıssa edildiği yerde geçmektedir. "فَلَمَّا أَسْفَوْنَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ" "onlar bizi öfkeleniren davranışlarını sürdürünce hak ettikleri cezayı onlara verdik ve hepsini suda boğduk."¹⁶⁹ Esef kelimesi, أسفى formunda Hz. Yakub'un, oğlanlarının kardeşleri Hz. Yusuf'a yaptıkları ve diğer kardeşleri Bünyamin'i Mısır'dan geri getirememelerinden sonra onlardan uzaklaşması, şiddetli bir hüznün kapılması ve olan biten işlere öfkelenmesini anlatılırken kullanılmıştır. "وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسْفَى عَلَى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ" "Onlardan yüzünü çevirdi ve "vah Yûsufum vâh! İçim yanıyor!" diyordu. Nihayetinde üzüntüden gözlerine aklık düştü. Ve kederini içine atıyordu."¹⁷⁰

Bu dört ayetteki kullanımlarda görüldüğü gibi "esef" kelimesi, şiddetli hüznü ve üzüntüyü anlatmaktadır. Fakat bu hüznün ve üzüntü salt üzüntüyü ifade etmemekte bu şiddetli üzüntünün yanında öfke ve kızgınlığı da ihtiva etmektedir. Nitekim Allah'ın Firavun ve avnesini denizde boğmasının anlatıldığı yerde Allah'ın öfkesini ve gazabını ifade etmektedir. Fakat bu kelime, her zaman öfke ve kızgınlıktan kaynaklanan üzüntü için kullanılmamıştır. Araplar, elden giden veya gitme ihtimali olan şeylerden kaynaklanan hüznün durumu için de bu kelimeyi kullanmışlardır. Nitekim Hz. Peygamber ölüm hastalığına yakalandığında mescitte namaz kıldırarak için Hz. Ebu Bekir'i görevlendirmek istemiş, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe, babasının çok içli ve duygusal olduğunu ve namaz kıldırırken çok ağlayacağını söyleyerek bir başkasının görevlendirmenin daha doğru olacağını söylemiştir. Hz. Aişe; إِنَّ أَبَا بَكْرٍ رَجُلٌ أَسِيفٌ فَمَتَى مَا يَفْعَمُ مَقَامَكَ يَغْلِبُهُ الْبُكَاءُ "Ebu Bekir,

¹⁶² Râzî, *Mefâtih*, 18/497.

¹⁶³ Râzî, *Mefâtih*, 18/497.

¹⁶⁴ İbn Manzûr, "esf", 9/5.

¹⁶⁵ Isfehânî, "esf", 75.

¹⁶⁶ Isfehânî, "esf", 75.

¹⁶⁷ el-A'râf 7/150; Tâhâ, 20/76.

¹⁶⁸ el-Kehf 18/6.

¹⁶⁹ ez-Zuhruf 43/55.

¹⁷⁰ Yusuf 12/84.

içli ve duygusal adamdır. Ne zaman senin makamına geçse ağlama ona baskın gelir” demiştir.” Hz. Aişe'nin bu sözünde geçen *رَجُلٌ أَسِيفٌ* “raculun esifun” sözü, üzüntü ve hüznünden dolayı çabuk ağlayan içli ve duygusal adam anlamına gelmektedir denmiştir.¹⁷¹ Buna göre Hz. Ebu Bekir'in imamlık görevini üstlendiği zaman Hz. Peygamber'in ölümle aralarından ayrılacağı yani onu kaybedeceklerini düşünceği ve bundan esef duyacağı anlamı ortaya çıkmaktadır.

Bu kullanımlarda görüldüğü gibi “esef” kelimesi, şiddetli hüznü, acıyı, bazen içinde öfke ve gazabı bulunduran kuvvetli nefsi duyguyu veya bir şeyi kaybetmekten kaynaklanan şiddetli tasayı anlatmak için kullanıldığı söylenebilir.

2.6. Kerb

Kerb kelimesi sözlükte; sıkıntı, karışık iş ve zorluk gibi anlamlara gelen gamm kelimesinin şiddetli halini ifade eder denmiştir.¹⁷² Asıl anlamının yeryüzünün delik deşik olmasından geldiği söylenmiştir.¹⁷³ Bu anlam, yer yüzeyinin delik deşik olduğu gibi olumsuz bir durumla karşılaşan kişinin duygularının yaralanmasına ve tabii halini kaybetmesine işaret etmektedir denilebilir. Nitekim olağan ruh halinin dönüşüm geçirdiği anlamı, Hz. Peygamber'e vahiy geldiği zaman onu kerb kaplardı sözünde de geçmektedir. *Lisânu'l-Arab*'da geçen “*كَانَ إِذَا أَتَاهُ الْوَحْيُ كَرْبًا*” “O'na vahiy geldiği zaman kerb haline girerdi”¹⁷⁴ ifadesi Hz. Peygamber'in vahiy esnasında geçirdiği olağandışı duygu dönüşümlerini anlatmaktadır denilebilir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de toplam dört yerde kerb (*كَرْبًا*) kelimesi, mastar formunda kullanılmıştır. En'âm Sûresi altmış dördüncü ayette, tabii olaylardan kaynaklanan korku neticesi Allah'a sığınan insanların bu korkuları geçtikten sonra putlarına yönelmelerinin eleştirildiği yerde *قُلِ اللَّهُ يَنْجِيكُمْ* “*قُلِ اللَّهُ يَنْجِيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ*” ifadesiyle geçmiştir.¹⁷⁵ Enbiyâ Sûresi altmış dördüncü ayet ve Sâffât Sûresi yetmiş altıncı ayette Hz. Nuh'un kavminin zulüm ve inadından kurtarıldığına işaret eden ayetlerde¹⁷⁶ onun *الْكَرْبِ الْعَظِيمِ* “büyük kerb/sıkıntı” çektiğine işaret edilmiştir. Hz. Nuh'un uzun Sûre davet görevinde bulunması¹⁷⁷ ve kavminin onun bütün ikna çabalarına kulaklarını tıkaması¹⁷⁸ ve Nuh Peygamber'in bu durum karşısında çektiği ızdırap ve kederin¹⁷⁹ “kerb” kelimesi ile ifade edilmesi, bu kelimenin ifade ettiği sıkıntı anlamının derinliğine işaret etmektedir. Yine kendisini insanların ilahı¹⁸⁰ ve rabbi¹⁸¹ gören Firavun'a karşı mücadele eden Hz. Musa ve Hz. Harun'un çektiği sıkıntılar da *الْكَرْبِ الْعَظِيمِ* “büyük kerb/sıkıntı” terkibi ile ifade edilmiş ve bu iki peygamberin Firavun'un zulüm ve baskısından kurtarıldığını haber veren ayette bu kelime kullanılmıştır.¹⁸²

Kerb kelimesinin kullanıldığı ayetlerde görüldüğü gibi bu kelime gerek tabiat olaylarından kaynaklanan sıkıntı ve kedere gerekse insanların birbirleri ile ilişkilerinde takındıkları zulüm ve baskıdan kaynaklanan iç sıkıntı, tasa, keder ve şiddetli ızdırap hallerine işaret etmektedir.

¹⁷¹ İbn Manzûr, “esf”, 9/5.

¹⁷² Isfehânî, “krb”, 706.

¹⁷³ Isfehânî, “krb”, 706.

¹⁷⁴ İbn Manzûr, “krb”, 1/711.

¹⁷⁵ el-En'âm 6/64.

¹⁷⁶ el-Enbiyâ 21/64; es-Sâffât 37/76.

¹⁷⁷ el-Ankebût 29/14.

¹⁷⁸ Nûh 71/7.

¹⁷⁹ el-Kamer 54/10.

¹⁸⁰ el-Kasas 28/38.

¹⁸¹ en-Naziât 79/24.

¹⁸² es-Sâffât 37/115.

2.7. Harac

Harac kelimesi sözlükte; “iki şeyin bir araya gelmesi ve bu birlikten kaynaklanan sıkıntı, zorluk” anlamına gelmektedir.¹⁸³ Küfür ve günah halinin kişinin kalbinde sıkıntı ve ezaya sebep vermesinden dolayı haraç kelimesinin “günah” (الإثم) anlamına geldiği de belirtilmiştir.¹⁸⁴ Kelimenin aslının “darlık” anlamına gelen (الضيق) olduğu ve günah işleme veya bir haramı yapma sonucu kişinin nefsinde oluşan sıkıntıya işaret ettiği de söylenmiştir.¹⁸⁵ Buna göre küfür halinde olan veya bir haramı ihlal eden kimse günaha düşmekte ve bu günah da kişinin kalbinde sıkıntı ve darlıklara neden olmaktadır.

Sonuç

Yaşı, konumu ve imkanları ne olursa olsun her insan yaşamı müddetince mutlaka çeşitli hastalıklar ile karşı karşıya kalır. Bu hastalıklar fiziki rahatsızlıklar olabileceği gibi, zihnî veya moral rahatsızlıklar da olabilir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de hem bazı fiziki hastalıklara hem de çevresel şartlardan veya bireylerin birbirleri ile ilişkilerinden kaynaklanan moral rahatsızlıklara çeşitli konu bağlamlarında yer verilmiştir. Fiziki hastalıklar veya engellilik durumları, genel olarak ibadetlerde veya sosyal sorumluluk alanındaki bazı işlerde ruhsat ifade eden beyanlarda yer bulmuştur. Bu tür ayetlerde, fiziki rahatsızlıkları veya engelleri ifade eden kelimeler hakiki anlamda kullanılmıştır. Fakat gerçekte fiziki bir hastalığa veya engele işaret eden kelimeler, Kur'ân dilinde bazen manevî hastalıkları ve rahatsızlıkları anlatmak için de tercih edilmiştir.

Ayrıca hastalık olarak zikredilmese de insanın ruh dünyasına sıkıntı veren bazı sıkıntılı hallerle işaret eden kavramlar da çokça zikredilmiştir. Günümüzde genel olarak stres kelimesi ile karşılanan bu durumlar, Kur'ân'da birçok farklı kelime ile ifade edilmiştir. Bu kelimelerin semantik anlamları ve işaret ettikleri geniş anlam dünyası insan benliğinin karşılaştığı sorunların büyüklüğüne de işaret etmektedir. Fakat dua, yardımlaşma, sabır ve metanetli olmak gibi müspet davranışlar ile insanın her zorluğu aşabileceği de zımnen ifade edilmiştir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de özellikle insanın içsel sıkıntılarını ifade eden kavramların çok çeşitli kelimelerle ifade edilmesi ve Allah'ın en seçkin kulları olan peygamberlerin de bu sıkıntılarla karşı karşıya kaldıklarının haber verilmesi diğer insanlar için de önemli bir ders ve hatırlatma konusu olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu gerçek, kim olursa olsun her insanın dünya yaşamında sıkıntılarla karşılaşacağını ama sıkıntı, dert, elem ve kederlere isyan etmeden direnme bilincine ulaşması hakikatidir. Çünkü en seçkin insanlar bile birçok ızdırapla karşılaşmışlar ve bunların üstlerinden gelmişlerdir. Şu halde karşılaşılan içsel sıkıntılar ve kederler insan için kalıcı olmayıp gelip geçici hallerdir ve insan azmi, kararlılığı ve direnci ile daha mutlu bir yaşam ikame edebilir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

---

¹⁸³ Isfehânî, “hrc”, 226.

¹⁸⁴ İbn Manzûr, “hrc”, 2/233.

¹⁸⁵ İbn Manzûr, “hrc”, 2/233.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1996.
- Acar, Halil İbrahim. "Özür". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 134-135. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Askerî, Ebu Hilâl Hasan b. Abdullah el-. *el-Furûk fi'l-Luğa*. thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Dâru'l-İlmi ve's-Segâfeti li'n-Neşri ve't-Tevzî, ts.
- Aybakan, Bilal. ""Zarar"". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 130-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Bolsoy, Nursen - Sevil, Ümran. "Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi". *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi* 9/3 (2010), 78-87.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâr'u Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-lügat'i ve shâhi'l-Arabiyyi*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Çağrı, Mustafa. "Ezâ". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35-36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Çağrı, Mustafa. "Hüzün". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 73-76. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Denizer, Nurullah. "Kur'ân'da Dini Şüphe". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2017).
- Ferahîdî, Ebu Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr el-. *Kitbu'l-Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrâî. 8 Cilt. Dâr'u ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- Gecit, Mehmet Seyid. "Kur'ân'da Bazı Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri". ed. Adem Yerinde. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını* 37 (2021).
- Isfehânî, Râğîb. *el-Mufredât fi ğarîbi'l Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyyet'u li'n-Neşr, 1984.
- İbn Fâris, Ebu'l Hasan Ahmed. *Mu'cem'u mekâyisi'l-luğa*. Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- Kanık, İsa. "İnsanın Sorumluluğu Bağlamında Kur'ân'da Nimet Kavramı". *Dini Araştırmalar*. <https://doi.org/10.15745/da.518199>
- Karaman, Hayreddin - ve diğerleri. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

- Kocaman, Nazmiye. "Hastaların Psikososyal Tepkilerini Etkileyen Faktörler". *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi* 11/1 (2010), 101-112.
- Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-. *el-Câmi'u li-Ahikâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü ehli's-Sünneh)*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Özdemir, Veysel - Doğan, Muhammed. "Uluslararası Din ve Medeniyet Sempozyumu (Din ve Sağlık)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 1/2 (2021).
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâr'u İhyâit- Turâsî'l- Arabî, 1999.
- Şişman, Yener. "Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 7/28 (2012), 69-85.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, b. Yezîd el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli' âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Dâr'u Hicrî li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't- Tevzîi ve'l-İlan, 2001.
- Tezcan, Münir. "Kur'ân'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2007), 137-186.
- Türkmen, Sıddıka. "Kur'ân'da Yer Alan Huzn ve Yakın Anlamlı Kelimelerin Furûk Bağlamında Tahlili". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020).
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşaf an hakâik-i gavâmîdi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sevd., Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, ts.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *Esâsu'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's- Sevd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.